

STRUKTURFORANDRINGER I DANSK LANDBRUG I DE SIDSTE 20 ÅR

AF P. DØSSING

DEN periode, som her skal omtales, kan vist uden overdrivelse siges at opvise større økonomiske forskydninger inden for landbruget end nogen anden periode af tilsvarende længde i nyere tid. Den strækker sig fra det økonomiske lavpunkt i 1930'ernes begyndelse, da landbrugets nettofaktorindkomst nåede ned på et beløb af størrelsesordenen 750 millioner kr., til det hidtidige højdepunkt i 1952, da nettofaktorindkomsten androg ca. 4550 millioner kr., altså 6 gange så meget. Endnu tydeligere kommer periodens modsætninger frem i tallene for de selvstændige landbrugeres indtægter af landbrugserhvervet, der er steget fra ca. 225 millioner kr. i 1932 til ca. 2900 millioner kr. i 1952. Disse rent summariske resultater af de økonomiske forskydninger, som har fundet sted i periodens løb, opfattes i daglig tale som udtryk for en konjunkturforskydning. — »Konjunkturerne her bedret sig«, siger man. Men forholdet er som bekendt det, at ordet konjunktur har en anden og langt mere omfattende betydning i det daglige sprog end i den korrekte økonomiske terminologi. Ingen, som mere indgående har beskæftiget sig med emnet, vil være i tvivl om, at konjunkturforløbet i egentligste forstand kun rummer en del — og muligvis langt den mindste del — af forklaringen på den betydelige opgang fra periodens begyndelse til dens slutning. En anden del af forklaringen indeholdes i krigens umiddelbare virkninger på det økonomiske forløb, og hertil kommer endelig betydningen af de varige strukturelle forskydninger.

Der er med andre ord i hvert fald tre forskellige årsagssæt, hvis virkninger afspejles i fællesskab i den stedfundne økonomiske udvikling, og man kan og bør — når man sammenligner så summarisk og vilkårligt, som jeg har gjort det — nemlig ved at stille begyndelses- og slutningsårene over for hinanden — i virkeligheden tage et fjerde årsagssæt i betragtning, nemlig de eventuelle forskelle i de naturgivne produktionsbetingelser, d.v.s. forskellen i vejrforholdene. Her stiller det sig dog således, at både 1932 og 1952 havde rekord i høstudbytte, og rekorden lå i de to år praktisk taget lige meget over det for de respektive tidspunkter normale. Man kan

derfor — tilfældigvis — se bort fra klimafaktoren og holde sig alene til de tre årsagssæt, som jeg lige har nævnet.

Spørgsmålet bliver herefter, om vi ved at spalte den totale økonomiske bevægelse op i dens enkelte bestanddele af produktion, råstofforbrug, arbejds- og kapitalforbrug, priser, lønninger m. v. kan nå frem til en begrundet opfattelse af, i hvilket omfang det økonomiske forløb har været bestemt af strukturforandringer, og i hvilket omfang konjunkturforskydninger har været det afgørende. Det er i hvert fald — så vidt jeg kan se — den eneste fremgangsmåde, der kan føre til en omtrentlig belysning af spørgsmålet, idet jeg naturligvis helt ser bort fra formelle definitionslogiske betragtningsmåder. Mere end et omtrentligt overblik kan man på den anden side ikke vente at få. Der er næppe nogen, som på nuværende tidspunkt tør påtage sig at udrede enkelthederne i det dynamiske vekselvirkningsforhold mellem de vidt forskellige faktorer, som har præget udviklingen i de sidste 20 år, og navnlig vil det vel endnu stå som tvivlsomt, på hvilken måde svingningstendenserne i det økonomiske system som helhed er påvirket af de rystelser, systemet har været udsat for i løbet af denne periode.

Det omtalte præg af omtrentlighed, der uundgåeligt vil hæfte ved de resultater, som betragtningsmåden fører til, består mere i en kvantitativ usikkerhed end i usikkerhed med hensyn til de stedfundne forskydningers karakter og indbyrdes afhængighed; men også her kan der dog forekomme tvivlstilfælde. Blandt andet af den grund fremhæver jeg det som en selvfølge, at den efterfølgende udredning kun kan betragtes som et beskedent indlæg i spørgsmålet om strukturforstyrrelser samt andre forstyrrelser i de forløbne 20 års økonomiske udvikling.

I og for sig er det naturligt at begrænse sig ret nøje netop til årene efter 1932, fordi dette år danner overgangen til en periode, hvor strukturforandringer af større eller mindre betydning efterhånden følger efter hinanden inden for de fleste områder af landbrugets økonomiske virksomhed. Ikke således at forstå, at økonomiske strukturforandringer var ukendte før den tid. Tiden under den første verdenskrig havde været kendetegnet af en række til dels meget dybtgående forandringer i markeds- og prisstrukturen, og de store forskydninger i pris- og omkostningsstrukturen, der fulgte med kronhævningen i 1926, var endnu i frisk og ubehagelig erindring. Men i 1920'ernes slutning var man nået frem til en tilstand, som lå i naturlig og kontinuerlig forlængelse af forholdene før 1914, både hvad produktions-, markeds- og prisstrukturen angik. Man kunne måske have ventet, at de alvorlige virkninger, som de økonomiske forskydninger i 1920'erne havde medført for store dele af landbruget, havde givet anledning til mere omfattende overvejelser over betimeligheden af at søge disse

virksomheder modarbejdet ved bevidste strukturomlægninger inden for mere eller mindre begrænsede områder af landbrugets produktion. Det skete da også nu og da, at personer uden for erhvervet tog spørgsmålet op til behandling, som regel ud fra selvforsynings synspunktet; men de fremsatte argumenter blev aldrig akcepteret inden for landbruget. Her fastholdt man trods alle omskiftelser, at produktionens tilrettelægning på grundlag af en relativt betydelig import af koncentrerede foderstoffer måtte anses som det eneste rationelle for et land, hvor de naturlige betingelser var gunstige for husdyrproduktion, mere gunstige for dyrkning af kulhydratholdige grovfoderafgrøder end for dyrkning af korn og absolut ugunstige for dyrkning af koncentreret æggehvidefoder. Dette i og for sig sagligt motiverede standpunkt indtager landbruget principielt den dag i dag, og når de sidste 20 års udvikling har ført med sig, at landbrugsproduktionen i stigende omfang er blevet baseret på selvforsyning, er dette i hovedsagen sket under tvang af de ydre omstændigheder og ikke i første række som en frivillig, af principielle drifts- eller samfundsøkonomiske hensyn dikteret foranstaltning. At omlægningen i kraft af dens praktiske resultater i hvert fald i nogen grad har antaget varig strukturel beskaffenhed, er en sag for sig, som jeg senere skal komme tilbage til.

Den store landbrugskrise medførte ikke i første omgang nogen ændring i de bestående strukturelle forhold, og noget sådant var vel på forhånd heller ikke at forvente. I sine virkninger ytrede krisen sig fra begyndelsen ikke principielt anderledes end tidligere konjunkturforskydninger, og netop som konjunktursvingning betragtet måtte den ventes at ville afvikle sig selv, ligesom de foregående kriser af den art havde gjort det. Det var først, da krisen ved sin ikke blot ekstraordinært voldsomme men tillige langvarige karakter havde markeret sig som en økonomisk omvæltning af en ganske særlig art, at den efterhånden gav sig udslag i strukturelle omlægninger og forskydninger.

I alt væsentligt gennemførtes disse som samfundspolitiske foranstaltninger i form af valutanedskrivninger, pris-, markeds- og produktionsordninger. Som sådanne er de udførligt behandlet i 1930'ernes økonomiske litteratur, og der er derfor ingen grund til her at komme nærmere ind på deres indhold. Men deres afgørende indflydelse på det økonomiske forløb er der i denne forbindelse anledning til stærkt at understrege. Man plejer at kalde dem kriseordninger, hvad de i følge deres anledning jo også var. Men de fik dog en levetid så lang, at de efterhånden antog karakter af noget andet og mere end krisefænomener. Endnu i 1940 — indtil besættelsen — fungerede de lige så livskraftigt som ved deres indførelse i de økonomisk trangeste krisear, og intet tydede på en nærforestående tilbagevenden til de tidligere frie forhold selv bortset fra den spændte storpolitiske situation. Ordningerne syntes med andre ord at være indgået som faste

bestanddele i landbrugets økonomiske struktur. Nogle har som bekendt villet påstå, at indgrebene i høj grad bidrog til at trække krisen i langdrag og på den måde forhale de såkaldte naturlige forholds tilbagevenden. Uden at tage stilling til, hvor meget eller hvor lidt der ligger i denne påstand, tør man i hvert fald gå ud fra, at den ændrede økonomiske struktur har påvirket selve konjunkturforløbet, således at man ikke kan afgøre, hvorledes forholdene ville have udviklet sig, såfremt indgrebene ikke havde fundet sted. Men alt andet lige kan man anslå den samlede indtægtsforøgende virkning af kronedevalueringerne, pris- og produktionsordningerne og de øvrige indgreb til et beløb af størrelsesordenen 900 mill. kr., d. v. s. godt 100 mill. kr. årligt i perioden fra efteråret 1931 til besættelsen i 1940 eller 25 pct. af landbrugernes samlede nettoindtægt af landbruget i løbet af denne periode.

På den anden side er de strukturelle forskydninger, som fik betydning for landbruget i 1930'erne, i alt væsentligt begrænset til de nævnte politisk fremkaldte ændringer i produktions-, markeds- og prisforholdene.

Den tidligere lejlighedsvis førte diskussion om betimeligheden af en væsentlig ændring af landbrugsproduktionens råstofbasis i retning af stigende selvforsyning fik naturligvis ny næring tilført, dels gennem landbrugskrisen i sig selv og dels gennem den alvorlige forringelse af valuta-situationen i almindelighed. Kritikken mod den betydelige import af foderstoffer rejstes påny af kredse uden for landbruget, i nogen grad ledsaget af praktiske anvisninger på, hvorledes det importerede proteinfoder delvis kunne erstattes af hjemmeproduceret. Flere af disse forslag gik ud på dyrkning af afgrøder, som de naturlige dyrkningsbetingelser ikke egnede sig for, og selv om man ved at slå ind på avl af sådanne afgrøder — omend med relativt ringe udbytte — kunne aflaste den hårdt anspændte valutasisituation, var det dog en foranstaltning, som der ikke på længere sigt kunne forventes at være praktisk hold i. Disse forslag faldt det derfor ikke landbruget svært at afvise. Andre gik ud på at gøre visse proteinrige grønfoderafgrøder, som med held kunne dyrkes i landet, egnede til erstatning af de importerede oliekgær ved hjælp af særlige tørringsprocesser eller andre former for industriel bearbejdning; men disse forslag kunne afvises under henvisning til, at færdigprodukterne ville blive for dyre til, at de kunne anvendes med driftsøkonomisk udbytte. Tilbage stod så muligheden for at aflaste foderstofimporten ved en mere effektiv udnyttelse af de proteinholdige afgrøder, som landbruget i forvejen avlede, bl. a. ved at gå over til ensilering af roetop og visse grønfoderafgrøder. Tanken blev taget op, også inden for landbruget, og blev bl. a. gjort til genstand for drøftelse i et særligt råstofudvalg inden for den af landbrugsministeren nedsatte landbokommission af 1931. Men det blev ved overvejelserne. Noget praktisk resultat førte de ikke til, og diskussionen ebbede i det hele taget

ud, efterhånden som de restriktivt formindskede eksportmuligheder medførte et betydeligt fald i råstofimporten.

Heller ikke produktionsteknisk set skete der væsentlige ændringer i landbruget i 1930'erne. Elektrificeringen skred dog gradvis, men langsomt frem ledsaget af en vis yderligere mekanisering af de indendørs produktionsprocesser. Mekaniseringen af planteavlens gjorde ligeledes langsomme fremskridt, men benyttelsen af traktorer var og blev indtil 1930'ernes udgang kun meget lidt udbredt. Nogen rationalisering af arbejdsanvendelsen synes ikke at have fundet sted. I det mindste var arbejdskraften ved 1930'ernes udgang af praktisk taget samme størrelse som i 1931—32, til trods for at produktionen i det mellemliggende tidsrum var formindsket med en halv snes procent.

Årsagerne til den relative stilstand i produktionsteknisk henseende må naturligt søges i tidens økonomiske vilkår. Rent bortset fra, at en videregående teknisk udvikling sikkert ikke ville have kunnet finansieres under den trange økonomi, herunder ikke mindst det eksisterende stærke gældstryk, er det tvivlsomt, hvorvidt den ville have kunnet gennemføres med økonomisk fordel for landbruget. Arbejdslønningerne var i modsætning til nu ekstraordinært lave, selv om der til tider klagedes over, at det ikke var muligt at skaffe tilstrækkelig arbejdskraft til de lønninger, som landbruget så sig i stand til at betale. Forholdet var i virkeligheden det, at landbruget på grund af byerhvervenes store arbejdsløshed kunne opretholde sit eget specielle arbejdsmarked med stærkt begrænsede kontakter til arbejdsmarkedet iøvrigt. Tilgangen var rigelig; den kom fra landbruget selv med oprindelse i de store fødselsårge fra årene mellem 1916—17 og 1920'ernes midte. Og uden konkurrerende efterspørgsel fra andre erhverv måtte lønnen nødvendigvis indstille sig på et lavt niveau. Man så da også, at landbruget i krisens værste år kunne skille sig af med 20—30.000 medhjælpere — den eneste måde at nedsætte lønningsudgifternes på, fordi lønningerne som bekendt ikke i sig selv giver væsentligt efter under en økonomisk tilbagegang — for påny at udvide arbejdsstyrken med et tilsvarende antal, da vilkårene i 1933—34 begyndte at bedres igen. I forening med det absolut set lave lønniveau bevirkede muligheden for en så betydelig variation i arbejdsforbruget, at en rationalisering af arbejdsanvendelsen ikke kunne frembyde sig blandt de mest påtrængende opgaver, ligesom det ikke umiddelbart måtte opfordre til at erstatte arbejdskraften med kostbare mekaniske hjælpemidler. Spørgsmålet om en systematisk mekanisering og rationalisering af landbrugsproduktionen var da heller ikke i væsentlig grad fremme i 1930'ernes debat.

Når vi derefter går over til at se på forholdene i tiden siden krigs-udbruddet i efteråret 1939, frembyder denne periode ud fra et samfunds-

økonomisk helhedssynspunkt naturligvis iøjnefaldende forskelle mellem selve krigsperioden og tidsrummet derefter. Men i henseende til de landbrugsstrukturelle karaktertræk og den generelle udviklingstendens hænger de to tidsafsnit så nøje sammen, at det må forekomme naturligt at behandle dem under eet.

Ligesom i sin tid krisen satte også krigen sine første spor i markeds- og prisstrukturen. På vort hovedeksportmarked medførte centraliseringen af levnedsmiddelindførselen, at den frie prisdannelse afløstes af et system af faste priser, aftalt for længere tid ad gangen mellem de danske landbrugsministerielle eksportudvalg og Ministry of Food. Ikke blot formelt, men også reelt betød dette en indgribende og for landbruget ugunstig omdannelse af prisstrukturen, idet priserne på de importerede råstoffer ikke var lagt fast på tilsvarende måde og derfor under indflydelse af krigssituationen steg i hurtigt tempo. Da systemet efter besættelsen naturligt gled ind i det dansk-tyske handelssamkvem, kom det i højere grad til at virke til gunst for landbruget, fordi tyskerne ikke i deres pristilbud var hæmmet af hensynet til egen betalingsevne.

På hjemmemarkedet blev navnlig de årlige kornordninger — naturligvis i vekselvirkning med eksportforholdene — afgørende for prisstrukturen.

Markeds- og prisforholdene efter krigen har bl. a. været kendetegnet af, at fastprissystemet i eksporthandelen yderligere er stivnet, efter at man fra og med 1947 kom ind på de såkaldte langtidsaftaler, der fastsætter bestemmelser om leverancernes størrelse flere år ud i fremtiden, og som for prisernes vedkommende kun hjemler adgang til ændringer en gang årligt, tilmed inden for snævert fastlagte spillerum. I forening med de frie priser for importerede landbrugsråstoffer, der påny fik stigende betydning i landbrugets produktion, navnlig efter Marshallplanens gennemførelse, har dette stive eksportprissystem dannet en prisstruktur med ganske tilsvarende svagheder som dem, der karakteriserede samhandelsforholdet i tiden fra krigsudbruddet til besættelsen. Det viste sig udpræget i tiden efter pundets stærke devaluering i september 1949, der fandt sted kort tid efter, at der var aftalt priser for alle vigtige landbrugseksportvarer for året 1949—50, og uden at der var aftalemæssig hjemmel for kompensation i dette eller de følgende år.

Svagheden ved den skæve prisstruktur, set fra sælgersynspunktet, kunne på den anden side kun gøre sig gældende, sålænge de frie importpriser var opadgående. Når bevægelsen går den modsatte vej, som tilfældet har været i det sidste årstid, virker eksportprisernes relative ubevægelighed til fordel for landbruget. Men endnu er den skævhed i bytteforholdet, som udviklede sig fra efteråret 1949 til foråret 1952, dog langt fra udlignet.

Hvad hjemmemarkedet angår, er krigstidens restriktioner på tilførsler og salgspriser som bekendt efterhånden blevet afviklet, og priserne er nu i alt væsentligt de samme som eksportpriserne.

Krigs- og efterkrigstidens markeds- og prisordninger skal iøvrigt ikke her nærmere uddybes, idet de udførligt er behandlet i den økonomiske og landbrugsfaglige litteratur.

Om det for eksporthandelens vedkommende kan forventes, at de tidligere frie markedsformer nogen sinde vil vende tilbage, kan man næppe have nogen begrundet mening om. Danmark er inden for O.E.E.C.-samarbejdet gået stærkt ind for effektive bestræbelser i retning af en frigivelse af handelen med landbrugsvarer, men hidtil uden held. Et frikonkurrencemarked helt i gammeldags forstand, karakteriseret ved fri konkurrence både fra køber- og sælgersiden, ligger dog uden for sandsynlighedens rækkevidde, efter at landbruget ved de landbrugsministerielle eksportudvalgs ophævelse med udgangen af marts 1950 dannede sine egne eksportorganer til afløsning, således at den centraliserede form for vareafsætning hermed må anses for indgået som et varigt led i eksporthandelens struktur.

Bortset fra denne sidste permanente udløber af det restriktive sæt af foranstaltninger, som har formet de sidste 20 års handels- og markedsstruktur, tør det vist siges at gælde i almindelighed, at ingen af disse foranstaltninger — hjemlige såvel som udenlandske — var tænkt som andet end midlertidige, som andet end midler til imødegåelse af øjeblikkets og den nærmeste fremtids krav. Ingen har anset dem for ønskværdige længere end til det øjeblik, da udviklingen påny gjorde det forsvarligt at lade forholdene falde til rette i sig selv.

Noget tilsvarende gælder ikke for de betydningsfulde forskydninger, som i krigs- og navnlig efterkrigsårene har fundet sted i landbrugets tekniske struktur, dels i form af råstofbasens afgørende forrykkelse og dels i form af produktionsprocessuelle omlægninger fra hestekraft og arbejdskraft til maskinelle hjælpemidler, ledsaget af sideløbende rationaliseringsforanstaltninger også i andre henseender. Også disse foranstaltninger har deres anledning og oprindelse i forholdenes ekstraordinære karakter; men de har ført til så store, at de øjeblikkelige vilkår ubetingede økonomiske fordele, at de derigennem er sikret varig bestandighed.

Råstofforsyningen var så afgjort det største af de problemer, som besættelsen stillede landbruget over for. Ikke blot betød korn- og foderstofimportens bortfald en formindskelse af den normalt disponible foderenergimængde med omkring 1500 millioner foderenheder eller ca. 13 pct. Hertil kom, at den formindskede fodermængdes proteinkoncentration blev afgørende forringet, fordi det som tidligere nævnt var de særligt proteinholdige fodermidler, vi havde fået fra udlandet. Resultatet blev og måtte blive et endnu langt større fald i husdyrproduktionen end i de disponible fodermængder. Det blev derfor nødvendigt at rette bestræbelserne mod en yderligere rationalisering af foderanvendelsen, mod en fortsat forøgelse af det hjemlige høstudbytte og mod en mere omfattende udnyttelse af de proteinafgrøder, som tidligere ikke i nævneværdig udstrækning havde

været benyttet som foder, nemlig roeafgrødernes topudbytte. Så længe krigen varede, førte disse bestræbelser kun til begrænsede fremskridt, og navnlig herskede der en udbredt skepsis med hensyn til, at det på længere sigt skulle være fordelagtigt at anbringe betydelige pengemidler i siloer til roetoppens ensilering. Man gik i almindelighed ud fra, at oliekagetilførslerne ville komme i gang igen, når krigen var forbi, og at ensilering til den tid ikke ville kunne betale sig. Først da det efter krigens ophør var blevet slået fast, at forventningerne om rigelige oliekagetilførsler indtil videre ikke kunne ventes indfriet, kom der større fart i udviklingen. Medens der endnu i 1945 kun var ca. 45.000 landbrugsejendomme, som ensilerede og i 1948 kun ca. 51.000, var antallet i 1950 vokset til ca. 75.000 og i 1952 yderligere til ca. 93.000. Resultatet er blevet, at der nu af roetoppen udnyttes 3—400 millioner foderenheder med et lige så stort proteinindhold som 100—135.000 tons oliekafer.

Ved siden af denne stærkt stigende udnyttelse af allerede forhåndenværende afgrøder har der i de senere år fundet en meget betydelig stigning sted i høstudbyttetets størrelse, dels — og vel navnlig — som følge af stærkt stigende gødningsanvendelse, men tillige på grund af en mere effektiv sygdoms- og ukrudtsbekæmpelse samt den mekaniserede jordbearbejdningens større effektivitet og hurtighed. Det normale høstudbytte kan nu regnes at ligge omtrent 1 milliard foderenheder højere end sidst i 1930'erne, og når hertil lægges den udnyttede roetop, vil det ses, at landbrugets udbytte af planteproduktionen nu er ca. 1300 mill. foderenheder større end før krigen. En del af denne tilvækst går ikke ind i husdyrproduktionen. Dels falder noget af den på industri- og handelsafgrøder som sukkerroer og kartofler, og dels sørger landbruget nu i alt væsentligt for befolkningens brødkornforsyning, som før krigen for hovedpartens vedkommende dækkedes ved import. Men herudover bliver der dog så meget af tilvæksten tilbage, at landbruget kan opretholde et foderforbrug af samme størrelse og med samme proteinkoncentration som før krigen ved hjælp af en foderstofimport på normalt 6—700.000 tons, hvoraf ca. 500.000 tons er oliekafer. Dette er mindre end halvdelen af førkrigstidens import. Samtidig har den aftagende hestebestand lagt beslag på en faldende andel af foderet, og den tiloversblevne voksende andel udnyttes væsentligt mere rationelt end i 1930'erne, således at det samme foderforbrug giver en 5—6 pct. større husdyrproduktion.

Nedgangen i foderstofimporten og den samtidige stigning i husdyrproduktionen er i sig selv bemærkelsesværdige, selv om forskydningerne i fællesskab i og for sig kun betegner en forlængelse og gradvis styrkelse af den tendens til stadig forøgelse af høstudbyttet, der har gjort sig gældende så langt tilbage, som vi har talmæssige oplysninger. Det, som karakteriserer opgangen siden 1930'ernes udgang, er at den har fundet sted

sideløbende med en ekstraordinært kraftig nedgang i arbejdskraften, som i de senere år har været kombineret med en stærkt tiltagende mekanisering af produktionsprocessen såvel i husdyrbruget som i planteavl.

Tilbagegangen i arbejdskraften begyndte straks efter besættelsen med naturlig foranledning i den stærke produktionsnedgang, som fulgte efter de udenlandske råstofforsørgers bortfald, men efterhånden understøttet og forstærket af den betydelige lønstigning, som satte ind efter 1942. Førkrigstidens permanent store arbejdsløshed var på det tidspunkt blevet afløst af en tilstand med praktisk taget fuld beskæftigelse på grund af de mange ekstraordinære beskæftigelsesopgaver, som krigens vilkår førte med sig, og landbruget måtte i modsætning til tidligere betale de samme lønninger som andre erhverv for at få del i arbejdskraften. Landbrugs-lønningerne steg med andre ord betydeligt stærkere end lønningerne i andre produktionsgrene, fordi de først skulle indhente det forspring, som byerhvervenes lønninger tidligere havde haft og derefter deltage i lønniveauets almindelige opgang. Under disse vilkår blev det nødvendigt at spare på arbejdskraften og rationalisere arbejdsanvendelsen i størst muligt omfang. Den lejede arbejdskraft formindskedes i løbet af krigsårene med ca. 37.000 helårsarbejdere eller ca. 12 pct. Der foregik dog samtidig en vis yderligere udbygning af det tekniske apparat. Elektrificeringen af landbruget blev således praktisk taget afsluttet, og brugen af malkemaskiner vandt betydelig fremgang.

Det var vel også inden for landbruget den almindelige opfattelse, at krigens ophør ville medføre en betydelig afsvækkelse af beskæftigelsen og en heraf følgende tendens til påny faldende lønninger; men som bekendt blev heller ikke disse forventninger indfriet. Den fulde beskæftigelse vedvarede, og lønstigningen fortsatte med usvækket styrke i de to første efterkrigsår, samtidig med at landbrugets indtjening midlertidigt forringedes som følge af faldet i varepriserne efter eksportens omlægning til England. Hertil kom i 1947—48 virkningerne af en usædvanlig ringe høst. Følgen var, at arbejdskraften fra 1945 til 1948 formindskedes med yderligere 46.000 helårsarbejdere, altså væsentlig mere end i de fem besættelsesår. Tanken om at søge mekaniseringen forceret frem for at bøde på arbejdssituationen var i disse år ofte fremme; men knapheden på den nødvendige valuta stillede sig i vejen for dens virkeliggørelse, og de økonomiske driftsresultater kunne på den tid næppe bære de store investeringer, som var nødvendige.

Det var først efter Marshallplanens gennemførelse og den dermed følgende stærke forbedring af landbrugets økonomi i kraft af produktionsudvidelsen, at mekaniseringen for alvor tog fart. Landbrugsejendommenes traktorantal, der i 1948 kun udgjorde ca. 6.900 eller godt 3.000 mere end før krigen, steg til 17.800 i 1950, 32.400 i 1952 og ca. 43.300 nu i inde-

værende forår. Traktorerne er vel ikke i første række arbejdsbesparende; men mekaniseringen har heller ikke alene bestået i anskaffelse af flere traktorer. Den har tillige omfattet en betydelig udvidelse og modernisering af bestanden af arbejdsmaskiner. Malkemaskiner findes således i 1953 på ca. 108.000 landbrugsejendomme med 73 pct. af den totale kobestand, medens der i 1944 kun var 30.000 ejendomme med tilsammen 31 pct. af kobestanden, som var forsynet med disse maskiner.

Under mekaniseringen er tilbagegangen i arbejdskraften yderligere fortsat, men i et noget afsvækket tempo. I løbet af de 5 år fra 1948 til 1953 udgjorde tilbagegangen 24.000 helårsarbejdere, hvorefter den lejede arbejdskraft i alt var ca. 107.000 helårsarbejdere mindre end i det sidste år før krigen. Forholdsmæssigt har denne samlede nedgang udgjort ca. 36 pct.

De omtalte forskydninger i produktionsstrukturen, herunder også forøgelsen i planteproduktionen og den råstofmæssige selvforsyning, er den udelukkende årsag til den betydelige forbedring, som er sket i landbrugets økonomi siden 1930'ernes udgang. Til belysning af deres betydning er i nedenstående oversigt anført værdien af landbrugets produktion og produktionsindsats dels i gennemsnit for de sidste 5 år før krigen og dels for høståret 1952—53, korrigeret til normale høstvilkår. En sådan korrektion har været nødvendig, for at sammenligningen ikke skulle blive påvirket af det tilfældige forhold, at høsten i 1952 var noget over normalen. Da det udelukkende er rationaliseringens og ikke tillige de stedfundne prisforskydningers betydning, det drejer sig om at belyse, er værditallene på begge tidspunkter opgjort efter samme prisniveau, nemlig 1952/53-priserne for de enkelte poster.

Hovedresultatet er altså, at de siden 1935—39 gennemførte rationaliseringsforanstaltninger har forbedret landbrugets økonomiske balance med et beløb af størrelsesordenen 1300 mill. kr. efter 1952/53-prisniveauet. Beløbet udgør ca. 45 pct. af de selvstændige landbrugeres nettoindtægt i 1952/53. Det overstiger endvidere væsentligt det samlede beløb, som regnskabsmæssigt har været tilovers til forrentning af landbrugskapitalen i 1952/53. Landbruget ville med andre ord — alt andet lige — have haft negativ forrentning, hvis rationaliseringen ikke havde fundet sted. Dets gode økonomiske placering for tiden er således ikke — som det undertiden fejlagtigt antages — erhvervet i kraft af de prismæssige forskydninger.

I stedet for at se på de absolutte beløb kan det til visse formål have sin interesse at fastslå rationaliseringens resultater som en procentvis produktivitetsstigning. Af oversigten kan det udledes, at produktions-

*Værdien af landbrugets produktion og produktionsindsats
i 1952/53-priser.*

<i>Værdi af produktionen.</i>	1935—39 gnsntl. Mill. kr.	1952/53 (med normal høst) Mill. kr.	Tilvækst (+) eller tilbagegang (÷) Mill. kr.
Planteprodukter, solgt eller konsumeret hos producenterne:			
Korn	129	322	+ 193
Kartofler	82	137	+ 55
Sukkerroer	123	191	+ 68
Frø, industriafgrøder m. v.	38	106	+ 68
Tilsammen	372	756	+ 384
Husdyrprodukter:			
Mælk og mælkeprodukter	1964	1944	÷ 20
Kød af fjerkræ	794	856	+ 62
Flæsk og fedt	1540	1765	+ 225
Æg	470	479	+ 9
Fjerkrækød	134	115	÷ 19
Andre produkter	54	42	÷ 12
Tilsammen	4956	5201	+ 245
Produktion i alt	5328	5957	+ 629
Værdi af produktionsindsatsen.			
Foderstoffer (indkøbte)	857	502	÷ 355
Kunstgødning	166	294	+ 128
Andre rå- og hjælpestoffer (indkøbte)	330	360	+ 30
Afskrivning og vedligeholdelse	391	535	+ 144
Arbejdskraft	2826	2176	÷ 650
Produktionsindsats i alt	4570	3867	÷ 703
Produktion ÷ produktionsindsats	758	2090	1332

mængden fra 1935—39 til 1952—53 er steget med ca. 12 pct., medens produktionsindsatsen i samme tidsrum er formindsket med ca. 15 pct. Produktivitetens fremgangen har således udgjort ca. 32 pct. ($\frac{112}{85} \cdot 100 \div 100$).

Det er et spørgsmål af betydelig interesse, om de indtrådte ændringer i produktionsstrukturen har medført, at eventuelle kommende konjunktursvingninger får et andet forløb, end før ændringerne fandt sted. En delvis belysning af dette spørgsmål kan man få ved at undersøge, hvorledes virkningerne på landbrugets afkastningsevne ville blive, såfremt erhvervet

ramtes af et kompleks af prisnedgange af tilsvarende karakter og størrelse som f. eks. under nedgangen fra 1928/29 til 1931/32. I efterfølgende oversigt har jeg foretaget en sådan beregning med udgangspunkt i forholdene dels i 1928/29 og dels i 1951/52, idet en produktionsværdi på 1000 kr. i hvert af årene er fordelt efter oprindelse, samtidig med at de tilsvarende produktionsomkostninger er anført. Hvad der bliver tilovers til landbruget som nettoindtægt fremkommer herefter som rest. Ved en

*Virkningerne på landbrugets afkastningsevne af et prisfald
som fra 1928/29 til 1931/32.*

	Prisfald i	1928/29- balancen	Balancen efter prisfaldet	1951/52- balancen	Balancen efter prisfaldet
	pct.	kr.	kr.	kr.	kr.
<i>Udbytte af:</i>					
Korn	29,6	17	12	58	41
Kartofler	0	15	15	24	24
Sukkerroer	24,5	12	9	28	21
Frø, industriafgrøder m. v. ..	39,7	6	4	20	12
Tilsammen	—	50	40	130	98
Mælk og mælkeprodukter	37,2	382	240	291	183
Lev. og slagtet kvæg	46,2	118	63	161	87
Lev. og slagtede svin	53,2	340	159	286	134
Æg og fjerkrækød	38,2	75	46	98	61
Lev. og slagtede heste	5,3	9	9	13	12
Andre husdyrprodukter	20,0	4	3	2	2
Besætningsforskydninger	50,0	22	11	19	9
Tilsammen	—	950	531	870	488
Udbytte i alt	—	1000	571	1000	586
<i>Udgifter til:</i>					
Foderstoffer	35,9	230	147	87	56
Kunstgødning	17,2	40	33	50	41
Andre råstoffer o. lign.	31,6	50	34	58	40
Tilsammen	—	320	214	195	137
Vedligeh. og afskrivn.	3,1	70	68	103	100
Lønninger	9,2	215	195	200	182
Ejendomsskatter	6,7	30	28	31	29
Forsikringer	10,0	17	15	14	13
Renter	0	84	84	40	40
Udgifter i alt	—	736	604	583	501
Til rest til landmanden	—	264	÷ 33	417	85

formindskelse af balancens enkelte poster med de til prisfaldet svarende procenter fremkommer balancen efter prisfaldet. Når 1951/52 og ikke 1952/53 er benyttet ved sammenligningen, er årsagen dels den, at produktionen i 1951/52 hvilede på et normalt høstudbytte, dels den, at priserne da som helhed passerede et maksimum.

Som det ses, virker prisfaldet ret forskelligt på de to balancer. Det totale udbytte vil, som følge af det direkte plantesalgs relativt øgede betydning, vise en noget mindre nedgang nu end tidligere. På den anden side vil det forholdsvis svage prisfald på omkostningssiden komme til at virke med stærkt reduceret vægt, fordi omkostningerne i kraft af rationaliseringen (og kun i kraft heraf) nu er betydeligt mindre i forhold til produktionsudbyttet, end tilfældet var i slutningen af 1920'erne. Resultatet bliver, at medens prisfaldet dengang — isoleret betragtet — medførte, at landmandens indtægt blev beskåret med godt 112 pct., idet indtægten blev negativ, ville et tilsvarende prisfald efter 1951/52 kun kunne nedbringe indtægten med knap 80 pct.

En tilsvarende beregning for enkelte brugsstørrelser, foretaget på grundlag af Det landøkonomiske Driftsbureaus undersøgelser, viser, at prisfaldet ville bevirke følgende procentvise nedgange i nettoindtægterne:

	Brug under 10 ha pct.	Brug med 30—50 ha pct.	Brug med over 100 ha pct.
1928/29	86	150	210
1951/52	73	102	139

Som det ses, gør den påviste forskel i prisfaldets direkte virkninger sig gældende i stigende grad med voksende brugsstørrelse, hvad man også måtte vente, fordi rationaliseringen fortrinsvis har fundet sted på de større brug. Det er dog stadigvæk således, at de store brugs følsomhed over for prisfald er væsentligt større end småbrugenes.

Til de anførte beregninger må imidlertid føjes den bemærkning, at prisforskydningerne naturligvis kun er afgørende i vekselvirkning med andre konjunkturforskydninger. Under landbrugskrisen afværgede landbruget sin indtægts absolutte bortfald dels ved at sætte produktionen op ved hjælp af et øget forbrug af importerede råstoffer og dels ved at nedskære folkeholdet. Noget tilsvarende vil næppe kunne gøres i en eventuel kommende kritesituation. En betydelig produktionsforøgelse ville — selv om det kunne tænkes, at landbruget ville søge denne udvej — næppe kunne afsættes, og arbejdskraften må — når den rationelle udnyttelse tages i betragtning — formodes at være tilpasset produktionen så nøje, at den ikke vil kunne nedskæres, uden at det går ud over produktionens

størrelse og kvalitet. De øvrige udgiftsposter er relativt faste og kan ikke nedskæres væsentligt, så lidt som de kunne det i 1928—32. På den anden side vil det forhold, at en produktionsforcering som middel til krisens løsning må betragtes som udelukket, muligvis medføre, at et prisfald ikke vil kunne slå igennem med samme styrke som under den sidste krise.

Alt i alt vil det næppe være uberettiget at slutte, at landbrugets modstandsevne over for prisfald er større nu end i 1920'ernes slutning; men konjunkturfølsomheden, der så ofte har været fremhævet som det svage punkt i erhvervets økonomi, er desuagtet stadigvæk betydelig.